

השוואה: המיוחד והאוניברסלי | יהודה באואר

האם למדנו משהו? בני האדם למדים נדירות מן ההיסטוריה, וההיסטוריה של הנאציזם לא יצרה שום חריג בזה. גם את ההקשר הכללי לא השכלנו להבין. בבתי-הספר שלנו או לומדים, למשל, על אודות נפוליון ועל אודות האופן שבו ניצח בשדה הקטל באוסטרליץ. האם הוא לבדו הצליח לנצח שם? ואולי בכל זאת סייע עוד מי בידו? אולי היו אלה כמה אלפי חיילים? ומה היה על משפחותיהם של החיילים שמתו, ומה היה על הפצועים מכל הצדדים הלוחמים ועל אנשי הכפרים אשר כפריהם נהרסו; ועל הנשים אשר אונסו; ועל הרכוש והטובין אשר נשדדו? עדיין מלמדים לנו על אודות המצביעים, על אודות המדינאים ועל אודות הפילוסופים. אנו נמנעים מלהכיר בפנים האפלות של דברי הימים – ברצח ההמונים, בייסורים, בסבל – אשר זועקים אלינו מתוך תולדות האדם כולם. אנחנו חירשים ליבבותיה של קליאו, אלת ההיסטוריה. עדיין אין אנו מבינים כי אין ביכולתנו להילחם נגד הנטייה שלנו לחיסול הדדי, בלא שנילמד ובלא שנלמד על אודותיה ובלא שנפנים את העובדה כי בן האדם הוא היונק היחיד אשר מסוגל לחסל באופן המוני את בני מינו שלו [...].

כל זה היה לפני כמעט 60 שנה. ניתן היה לחשוב כי כבר מזמן היה צריך למתוח את קו הסיום המפורסם, וכי העניין ברצח עם ספציפי זה יפוג לאיטו. והנה, קרה ההפך – לא חולף כמעט שבוע מבלי שיופיעו ספרים, רומנים, זכרונות על השואה, ואשר לא עולים בו דיונים מדעיים, או מועלים מחזות תאטרון או שירה, או מוקרנים סרטי טלוויזיה או סרטים אחרים ועוד רבות כיוצא באלה. חלק לא מועט מן החומר הזה, ייתכן שהוא "קישט", אולם יש גם הרבה דברים בעלי ערך בתוך זה. ואז שוב נדרשים לשאלה: מדוע? מדוע השואה היא המעוררת את העניין המרכזי ולא מקבודיה, בני ה"טוטסי", בוסניה, הארמנים, הילדים של צפון אפריקה?

ראשית, אינני משוכנע לחלוטין כי תשובתי לשאלה מאוד מרכזית זאת, תהיה נכונה יותר מכל תשובה אחרת, ולמרות זאת ברצוני להגישה לכם. אינני מאמין כי הסדיום והברוטליות אשר בהם התעמרו בקרבנות הם הסבר מספק. הסבל, הכאב והייסורים אינם ניתנים להשוואה. פרסמתי באנגלית עדות מן התקופה, של צועניה – סינטי, איה אר איבדה את בעלה באושוויץ וראתה במו עיניה את שלושת ילדיה גוועים למוות. כיצד ניתן להשוות זאת עם האסון שקרה ליהודי, או לאיכר רוסי, או לאחד מבני ה"טוטסי", או לאיש מאנשי חמאר מקמבודיה? הרי לא ניתן לומר כי רצח המוני אחד היה טוב או יותר גרוע מרצח המוני אחר, כי בן אדם אחד סבל יותר מבן אדם אחר. שקילה כזאת מקוממת. אם כך, האם הברוטליות והסדיום הם המייחדים את השואה? אכן כן, גרמניה הנאציונל-סוציאליסטית הוסיפה כהנה וכהנה לרפטואר העצוב הזה, אולם בברוטליות לא היה משום חידוש בהיסטוריה, ואולי המיוחד מצוי בעובדה כי רצח ההמונים בוצע מטעם המדינות על-ידי טכנולוגיה מודרנית ויסודיות פקידותית! אינני חושב כך. רצח העם אשר בוצע בארמנים הוצא

אל הפועל באמצעים הטכנולוגיים אשר היו זמינים באותה תקופה. גם הנאצים עצמם ביצעו את אשר פשעו נגד הפולנים ונגד בני ה"רומא" (הצוענים) באותם אמצעים עצמם אשר בהם הם השתמשו נגד היהודים.

לא, אני חושב כי התשובה מצויה במקום אחר. בפעם הראשונה בהיסטוריה נידונו למוות אנשים אשר היו נצר לשלושה או ארבעה סבים וסבתות מסוימים – במקרה זה יהודיים, רק בשל העובדה שהם נולדו. מעשה זה – ההיוולדות, הוא הוא אשר היה העוון שדינו מיתה, ואשר אותו יש לנקום בהוצאה להורג. דבר זה עדיין לא קרה בשום מקום בעולם.

שנית, הייתה חובה להגיע אל כל אדם שמוצאו יהודי באשר הוא ברחבי מרחב ההשפעה על גרמניה הנאצית, כלומר ברחבי העולם, אשר הרי מחר אמור יהיה להיות שייך "לנו" – ישירות או על ידי בעלי ברית. רצח היהודים לא כוון כנגד יהודים גרמניים או פולניים או אפילו אירופאיים, אלא נגד כל 17 מיליוני היהודים אשר היו בכל פורות העולם של 1939. כל יתר המקרים של רצח עם התרחשו בטריטוריה מסוימת, אם כי לעתים מאוד נרחבת. רצח היהודים היה משהו אשר נהנה לגבי התבל כולה, משהו אוניברסלי.

שלישית, האידאולוגיה. רבים מבין עמיתי ניתחו את המבנה של הנציון, את הביורוקרטיה שלו, את היום-יומיות בפעולת מכונת ההשמדה. כל זה אכן מאוד נכון. אולם מדוע אותם בירוקרטים אשר באותם אמצעים עצמם הובילו ילדי בית-ספר גרמניים לקייטנות הקיץ ואת היהודים למחנות המוות, עשו את הדבר השני? מדוע זה רצחו יהודים דווקא ולא את כל בעלי העיניים הירוקות אשר ניתן היה לשים עליהם יד? לא מתקבל על דעתי לתרץ את הדבר על-ידי מבנים חברתיים, יהיו אלה חשובים ככל שיהיו. המוטיבציה הייתה אידאולוגית. האידאולוגיה הגזענית-אנטישמית הייתה התוצאה ההגיונית של גישה אירציונלית, גישה אשר הייתה מין מוטציה דמוית סרטן של האידאולוגיה הנוצרית-אנטישמית אשר הכפישה את היחסים בין הנוצרים ליהודים באלפיים השנה האחרונות.

האנטישמיות הנאצית הייתה אידאולוגיה גרידא עם התייחסות מינימלית אל המציאות. היהודים הואשמו בקשירת קשר עולמי – רעיון שמקורו בשנאת היהודים של ימי הביניים – בה בשעה שבמציאות לא היו היהודים מסוגלים להגיע לאיחוד ביניהם, אפילו באופן חלקי. בנינו לבין עצמנו, אפילו היום אין הם מסוגלים לכך. קשר קונספירטיבי היה אכן קיים, אולם הוא לא היה יהודי אלא נאציונל-סוציאליסטי.

היהודים הואשמו הן בכך שהם מסיתים מהפכניים והן בכך שהם קפיטליסטים. זאת אומרת: השנאות השונות הושחו על מננה אחד. רובם של היהודים לא היו בבעלותם לא טריטוריות ולא עצמה צבאית. לא הייתה בשליטתם כלכלה לאומית – ולו מן הסיבה לא היו כל ישות קורפורטיבית – הם היו חברים, כיחידים, במסגרת קהילות דתיות/אתניות קטנות, שקיימו את מסורותיהן בעימותים הדדיים של פרשנויות שונות, או כאגנוסטיקונים וכאפיקורסים, וכלל לא השתייכו לקהילות.

בכל המקרים האחרים של רצח עם המוכרים לנו, היה המוטיב מציאותי במידה זו או אחרת, כמו למשל ברצח הארמנים שם הייתה קיימת מוטיבציה לאומנית, או ברואנדה, למשל, שם המאבק על השליטה ועל האדמות הוא הקובע. במקרה של השואה, מבוססת האידאולוגיה של רצח עם, בפעם הראשונה בהיסטוריה, על פנטזיה צרופה.

ניתן היה למנות עוד מרכיב רביעי בין המאפיינים חסרי התקדים של השואה: יכול להיות שלא נאצים הם אשר המצאו את מחנה הריכוז, אולם הם הביאו אותו לכדי פיתוח חדש לגמרי. אל לנו לזכור רק את הרצח והסבל במקומות התופת הללו, אלא לעסוק בפסגות תורת ההשפלה. בניסיון לערטל בני אדם מצלם האנוש שלהם, על-ידי כך ששולטים בהם על ידי ניצול הצרכים הפיזיולוגיים שלהם. אין תקדים לזה בתולדות האנושות. כל זה לא קרה רק ליהודים, אולם היו אלה היהודים אשר עמדו על המישורת העמוקה ביותר של התופת. מה שהנאצים השיגו על-ידי כך, לא היה הסרת צלם אנוש מן היהודים, אלא הסרת מעל עצמם, כי על-ידי כך הם העמידו את עצמם על המדרגה הנחותה ביותר של האנושיות [...].

חוסר התקדים אשר בשואה הוא הדבר אשר, כך אני סבור, מתחילים להבין בכל רחבי תבל. כאן התרחש רצח עם מיוחד לחלוטין במינו – טוטלי, גלובלי, אידאולוגי לגמרי. אפשר שהוא יתרחש שוב. בוודאי לא באותה מתכונת בדיוק, אבל במתכונת דומה, אולי אפילו דומה מאוד, ואין בידי לומר לכם מי ימלא בפעם הבאה את מקום היהודים ומי ימלא את מקום הגרמנים.

האיום הזה אוניברסלי, אולם הוא קשור באופן ספציפי מאוד עם היהודים, מכיוון שהוא מבוסס על ניסיון השואה. הספציפי והאוניברסלי אינם ניתנים להפרדה. דווקא הקיצוניות אשר בשואה היא היא המאפשרת את ההשוואה עם מקרים אחרים של רצח עם, היא המאפשרת להציג את השואה כהתראה. היא הרי כבר הועתקה, לא באותה מתכונת אבל במתכונות דומות. האם יש להתעלם מן ההתראה? האם צריכה השואה לשמש תקדים בעבור כאלה השואפים לעשות לאחרים מה שנעשה בשואה?

איך יכלו הדברים להגיע לידי כך? אני חושב שיש להגות במסורת אשר הגיעה אלינו מקדמת דנא, ואשר כלולה בספר שמקורו אצל אבותיי. שם נאמר כי יכול האדם לבחור בין טוב לרע, בין החיים למוות. פירושו של דבר, כמובן, כי הוא יכול לבחור בשניהם, כי שני הדברים קיימים בתוכו – האלוהים והשטן, או אם נתבטא באופן מודרני: כי גם התאוה

לחיים וגם ההתאוות למוות – של עצמו או של אחרים, נמצאים בתוכנו. בנסיבות מסוימות מסוגלים אנו להיות כאייכמן או להיות מצילי נרדפים [...]

היסטוריון, לטעמי הוא כזה אשר לא רק מנתח את ההיסטוריה, אלא גם כזה אשר מספר סיפורי אמת. מכיוון שכך, רוצה אני לספר. בראדום אשר בפולניה חייתה אישה אחת עם שני בניה. בעלה עלה בשנת 1939 לארץ ישראל על מנת להכין את הדרך לעלייתה של כל המשפחה. המלחמה ביתקה את המשפחה לשניים האב הפך להיות אורח פלשתינה וניסה להציל את משפחתו עלידי חילופין תמורת מתיישבים גרמניים בארץ ישראל.

בחדש אוקטובר של שנת 1942, בעת שהאישה כבר ידעה מה צפוי לה ולילדיה, היא זומנה עלידי איש גסטפו להתייצב במפקדתם באומרו כי היא אמורה להיות מוחלפת. היה עליה להופיע במשרדו עם שני בניה בתוך שעה אחת. כן, ענתה האישה, אולם בני הבכור עובד מחוץ לגטו. היא שאלה איך היא תוכל להועיק אותו. בעיה זאת לא עניינה אותו, ענה לה איש הגסטפו. עליה להתייצב בתוך שעה. והיה ולא! האישה הייתה מיואשת. האם עליה ועל בנה הצעיר לחלוק את גורלו המר של בנה הבכור? או אולי עליה להציל את עצמה ואת בנה הקטן? באותו רגע הופיעה שכנתה של האישה ואמרה לה: ראי, הרי את לא יכולה להציל את בנך. קחי תחתיו את בני שהוא בן גילו. הלומת בכי התייצבה האישה בפני הגרמנים ואתה שני הילדים. ביום 11 בחדש נובמבר של שנת 1942 היא הגיעה לחיפה. שני הבנים היו ברבות הימים לאורחים מובילים בישראל ולהם ילדים ונכדים.

האישה המעיטה מאז לדבר. היא הייתה אישה גאה ולא רצתה לחיות על רחמיהם של אחרים. עד לסוף ימיה היא ניהלה קיוסק קטן מול בית הכנסת הגדול ברחוב אלנבי בתל-אביב. אומרים עליה כי הייתה ניצולת שואה. האם באמת היא שרדה את השואה? אינני בטוח בכך.

השואה, אך גם כל הדברים המזויעים האחרים אשר עוללו הנאציזם-סוציאליסטים, מצביעה לא רק על כל הרע אשר בני אדם מסוגלים לעולל, אלא גם, לגמרי בשוליים, על ההיפך – על הטוב. אוסקר שינדלר הפך להיות, בעקבות סרט הקולנוע הידוע, לדמות שנויה במחלוקת. אולם כאשר מסירים את המיתוס, נשאר משהו. שינדלר לא היה רק חבר מפלגה, אלא גם מרגל, רודף שמלות, שתיין, נצלן חסר מעצורים, שקרן. קשה למצוא אדם אשר יכולים לייחס לו מאפיינים שפלים יותר, והנה הוא הציל את חייהם של יותר מאלף. בני אדם ועוד עשה זאת תוך כדי כך שסיכן את עצמו. הוא נשא על כפיו, באופן אישי, כך אומרים, עובדי כפייה יהודיים, חולים אנושים וגוססים מתוך רכבת קפואה על מנת לנסות להציל את חייהם. הוא לא היה חייב לעשות זאת, אבל הוא עשה זאת. הוא נסע לבדופשט להזהיר את היהודים שם מפני השואה. הוא לא היה חייב לעשות זאת, אבל הוא עשה זאת. מדוע? מפני שהוא היה בן אנוש ועד כמה שהיה רע – היה גם טוב [...]

וכך שב אני אל הסוגיה, אם למדנו משהו. נדמה כי מעט למדי. אולם התקוה עדיין קיימת, גם בתוככי העם מוכה הטראומה שאני שייך אליו. הנבחרים הדמוקרטים בכל רחבי העולם בייחוד האירופאים שבהם, ובאופן מיוחד הגרמנים נושאים באחריות מיוחדת.

מה שהתרחש בראונדה או בבוסניה, שייך לתרבות של כולנו. להיזכר בגלל זה, בשואה, זהו רק צעד ראשון. ללמוד וללמד את השואה ואת כל מה שקרה במלחמת העולם השנייה מבחינת גזענות, מבחינת אנטישמיות ומבחינת שנאת זרים – זהו הצעד האחרון השני. במהלך הצעד הזה נמצאים יהודים וגרמנים, במעין תלות הדדית. אין הגרמנים יכולים לבצע את משימת הזיכרון בלעדיו, ואנו, מצדנו, חייבים להבטיח את עצמנו כי במקום הזה, ממנו נבעה השואה, קמה, על חורבות העבר, ציוויליזציה ישנה-חדשה, הומנית, טובה יותר. עלינו ביחד מוטלת אחריות מאוד מיוחדת כלפי האנושות כולה.

יש אולי עוד צעד נוסף אחד. בספר אשר על אודותיו כבר דיברתי כתובים עשרת הדיברות. אולי כדאי שנוסיף עליהן עוד שלוש דיברות נוספות. "לא תהיה מבצע, לא אתה ולא בניך ולא בני בניך, לא אתה ולא בניך ולא בני בניך"; "לא תהיה קרבן, לא אתה ולא בניך ולא בני בניך"; "לא תהיה, בשום פנים ואופן, לא אתה ולא בניך ולא בני בניך לעולם, משקיף סביל לרצח המונים". אנו תקוה כי לעולם לא יישנה הדבר דמוי השואה.